

TÜRKİYE VE İRAN MEŞRUTİYET SÜREÇLERİNDE CUMHURİYET ÜZERİNE TARTIŞMALAR

YRD. DOÇ. DR. İBRAHİM ERDAL*

Osmanlı Devletinde ve İran'da yaşanan tarihi süreçte hanedanlar tebaanın geleceği üzerinde etkili bir sınıf olmuşlardır. Bu sınıf gücünü ordudan aldığı gibi din adamları sınıfından da etkilenmiştir. Osmanlı Hanedanının aldığı her sefer, vergi ve diğer sosyal, siyasi kararlarda Şeyhülislamın fetvasını gözetmesi aslında iktidarın temelde askerin de dâhil olduğu bir güçler koalisyonunun uyumu ile sürdürüldüğü görüntüsünü vermektedir. Çeşitli dönemlerde hanedanın bu diğer sınıflar üzerinde hâkim olduğu görülmüş ise de özellikle reform hareketlerinde yeni düzenlemelerde toplumu ayaklandırabilecek yegâne önemli güç din adamları ve askeri sınıf olmuştur. Osmanlı modernleşme süreci incelendiğinde bütün reform hareketlerinde bu iki sınıfın toplumsal olaylarda önemli bir itici güç olduğu görülmüştür. Bu süreçte Meşrutiyet, Monarşi, Cumhuriyet ve Laiklik gibi tartışmalar bu iki sınıfın gücü karşısında denge gözetilerek yapılmıştır.

İran'da aynı toplumsal yapıya sahip olan bir iktidar görüntüsü vermiştir. İran'da Kaçar hanedanı devlet içerisinde yapmak istedikleri reform hareketlerinde en fazla ruhani sınıfın toplum üzerindeki gücünü aşamadıkları için başarısız

* Bozok Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

olmuşlardır. Osmanlı devletinin aksine İran'daki reform hareketleri bölgede yaşanan gelişmelerden ve sömürge devletlerinin uygulamalarına bir tepki olarak ortaya çıkmış ordu-hükümet-din adamları sınıfı arasındaki güç dengesi hanedan aleyhinde gelişmiştir. Bu sebeple Osmanlı aydını 1860'lı yıllarda ve sonrasında meşrutiyeti, Cumhuriyeti hatta Laiklik üzerine yazılar yazarken İran'da bu süreçte böyle bir gelişme daha zayıftır.

Osmanlı aydınları arasındaki bu tartışmalarda Osmanlı öncesi Türk devletlerinde hükümdar değişikliklerinde de boy mensuplarının katıldığı bir ortamda seçimler yapılmış olduğu, Hun ve Göktürklerde bu seçim şekline ve Hakanın Kurultaylarda seçilmesi geleneğine dair birçok uygulama bulunduğu¹ ifade edilmiş bir çeşit meşrutiyetin tarihi alt zemini de hazırlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde I. Ahmet'e kadar geçen sürede yaşanan hükümdar seçme uygulamasına son verilerek "Ekber Evlat" denilen en büyük kardeşin hükümdar olması prensibi kabul edilmiş, veraset usulü bu şekilde devam ettirilmiştir. Fransız ihtilalinin Avrupa'da çıkardığı değişiklik dalgası Osmanlı devletine de kaçınılmaz bir şekilde sirayet etmiştir. Ancak mutlak monarşi ile idare edilen devlette yaşanan sıkıntıları çağın gereklerine göre düzeltmek isteyenler, yenilikçiler ve bir makam elde etmek isteyenlerin rakipleri Padişaha "cumhuriyetçi" olarak jurnallenmiştir. Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile bir dizi reformlara girişen, birey haklarını tespit etmekle beraber Padişahın mutlak otoritesini kabul etmesine karşın Mustafa Reşit Paşa da aynı şekilde şikâyet edilmiştir.

Osmanlı Meşrutiyet Sürecinde Cumhuriyet Fikrinin Gelişimi

Cumhuriyet fikri veya ismi Türk düşün hayatına ilk defa edebiyat yoluyla girmiştir. Batı tipi bir değişikliği, kanun, halk, mebus gibi kavramları Osmanlı idare ve sosyal hayatına sokmaya çalışan

Mustafa Reşit Paşa taraftarı olan Şinasi, bir şiirinde Reşit Paşayı " *Ey ahali-i fazlın reiscumhuru*" sıfatıyla övmüş, ilk defa cumhuriyet kelimesini kullanmıştır.

Burada kullanılan Cumhuriyet kelimesinin anlamı doğal olarak idare veya hükümet tarzında bir cumhuriyeti değil; batılı tarzda değişiklikleri savunan topluluğu ifade etmektedir. Ancak edebiyat alanında Şinasi'nin aksine cumhuriyeti kabul eden ve tartışan edebiyatçı ise Namık Kemal'dir. Londra'da bulunduğu dönemlerde vatan sevgisi ve özgürlük üzerine yoğunlaşan Namık Kemal; cumhuriyet fikrini ve idare şeklini kabul etmiş ve çağın en iyi idare şekli olduğunu ifade etmiştir. Ancak buna rağmen Osmanlı coğrafyasında uygulanacak en iyi yönetim şeklinin hanedanın idaresinde kurulacak ve Avrupa parlamentolarını taklit edecek olan bir meşrutî yönetimdir¹ Ziya Paşa ise aynı gazete de yazdığı Namık Kemal'in aksine cumhuriyetin halk idaresi olduğu düşüncesine sahiptir. Aynı dönemde buluna

Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın aksine Ali Süavi Cumhuriyet idaresini savunan ve bunu yazılarında geçmiştir. Ali Süavi'nin Cumhuriyet idaresinin uygulanabileceğini savunması Namık Kemal ile aralarının açılmasına sebep olmuştur.² Dönemin etkin fikir topluluğu Jön Türkler yayınladıkları gazetelerde de cumhuriyetin idari yapısını tartışmış, genel olarak eleştiri getirmişlerdir.

Mustafa Kemal dönemin fikir hareketleri içinde cumhuriyete kabul gören bir hareket noktasından bakmıştır. O'nun bu bakışında Fransız ihtilalinin ve Osmanlı topraklarında yayılan bağımsızlık hareketlerinin etkisinin olduğu muhakkaktır.³ Henüz Harp Okulu öğrencisi iken Osmanlı devletinin kurtuluş reçetesinin batılı tarzda yönetim ve yeniliklerden ibaret olduğunu ifade etmiştir. Batılı tarzda bir idarenin yapılanması için yeni bir devletin kurulması gereğini de 1905 yılında Şam'a gitmeden önce arkadaşlarına bahsetmiş, en önemli davanın yıkılmakta olan bir imparatorluktan yeni bir Türk devleti çıkarmak olduğunu ifade etmiştir. Mustafa Kemal yine Şam'da bulunduğu dönemde arkadaşlarıyla yaptığı sohbetlerde bu konuya değinmiş, bir kişiye veya hanedana dayalı yönetimi eleştirerek cumhuriyetin getirilebileceğini beyan etmiştir. Mustafa Kemal, Mondros mütarekesi sonrası Vahdettin ile yaptığı görüşmeden sonra Padişahların bir milletin değil kendilerinin huzurunu düşündüğünü görerek kendisinde cumhuriyet fikrinin tamamen oluştuğunu ifade etmiştir.⁴ Aynı konuda Mustafa Kemal'in Selanik'te millî mücadele sonrası başardığı inkılâplar hakkında konuştuğu, daha sonra birçok toplantıda ve sohbette batılı tarzda bir yaşamın ve idarenin milletin hak ettiği yönetim olduğu onu da kendisinin getireceğini söylediği aktarılmıştır.⁵

Mustafa Kemal'in cumhuriyet fikrindeki kararlılığının ve bunun zor olacağına dair bilincinin çok daha erken başladığını ifade eden araştırmacılar, O'nun daha Harp Okulu öğrencisiyken cumhuriyet idaresine gidecek alt yapıyı oluşturan inkılâpların hazırlığını yaptığını ifade etmişlerdir. Bunun için de Mustafa Kemal'in cumhuriyete giden yoldaki en önemli aşaması millet hâkimiyetine dayalı bir devlet kurmak olmuştur. Amasya Tamimi ile bu amacını ortaya koyan Mustafa Kemal bu amacını tüm dünyaya ve İstanbul Hükümetine "Milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır" sözüyle duyurmuştur. Erzurum Kongresinde de aynı minvalde hareket eden Mustafa Kemal, milletin iradesine dayanan ve gücünü millettten alan bir hükümetin kurulması gereğine işaret etmiş, bu anlamda kongrede

"Kuvayi Millîyeyi amil ve millî iradeyi hâkim kılmak esastır" kararını kabul etmiştir.⁶ Bu kararın sonunda Cumhuriyet idaresine varılacağı o günlerde Mazhar Müfit Kansu ile yaptığı sohbetten de anlaşılmaktadır.

Kansu, Mustafa Kemal'e millî devlet kurulduktan sonra devletin idaresinin ne olacağına dair sorusuna, öncelikli amacın millî mücadeleyi başlatmak ve yurdu

düşman işgalinden kurtarmak olduğu cevabını almıştır. Erzurum Kongresinin sürdüğü sırada sorusunu tekrarlayan Kansu'ya Mustafa Kemal, mevcut hükümet şeklinin memleketin geleceğini, refahını ve mutluluğunu kurtaramayacağını yeni bir hükümet şeklinin zorunlu olduğunu bunun da Cumhuriyet olduğunu söyleyerek cumhuriyetten sonra yapacağı inkılâplar konusunda da bilgilendirmiştir.⁷ Mustafa Kemal'in Kansu'ya ifade ettiği üzere geniş yetkiyle donatılmış, milleti temsil eden bir Temsil Heyeti seçilmiş ve Misak-ı Millî kabul edilmiştir.⁸ Sivas Kongresinden sonra İstanbul Hükümetine gönderilen raporlarda, İngiliz Dışişleri Bakanlığı raporlarında Mustafa Kemal ve arkadaşlarının müstakil bir cumhuriyete doğru ilerledikleri belirtilmiş, bu ilerleyiş İstanbul Hükümeti kabinesinde de Mustafa Kemal Paşa Cumhuriyet yapacak sözleriyle dile getirilmiştir.⁹

Cumhuriyete giden yoldaki en önemli adımlardan birisi olan millî devlet 23 Nisan 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla gerçekleşmiştir. Meclisin ilk günlerinde Mustafa Kemal'in teklifi üzerine millî iradenin üzerinde hiçbir gücün olamayacağı Padişah ve Halifenin üzerlerindeki baskı kalktıktan sonra meclisin vereceği karara göre durumlarının belirleneceği kabul edilmiştir. Meclisin bağımsızlık savaşını kazanmak için seçtikleri meclis hükümet sistemi ve hükümet aslında Mustafa Kemal'in deyimiyile hâkimiyet-i Millîye esasına dayalı halk hükümeti yani Cumhuriyet olmuştur. Ancak saltanat ve halifeliğin çözümlenmemesi meclisin işleyişinde aksaklıklara sebebiyet vermiş, muhalif gruplar Mustafa Kemal ve Millî mücadele karşısında engeller çıkarmaya başlamıştır. 20 Ocak 1921 tarihinde saltanat ve hilafetten bahsetmeyen ve halkın hâkimiyetini esas alan bir anayasa hazırlanmış, kazanılan askeri zaferler TBMM hükümetinin gücünü artırmış saltanat ve hilafet birbirinden ayrılmış ve kaldırılmıştır.¹⁰

Seçimlerin yenilenmesinden sonra 11 Ağustos 1923 tarihinde ikinci meclis toplanmıştır. Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra askeri zaferlerine siyasi zaferler de katan Mustafa Kemal Hasan Rıza Soyak'a verdiği Teşkilat-ı Esasiye kanununda değişiklikleri içeren notlarla cumhuriyetin ilanına giden süreci hızlandırmıştır.¹¹ Falih Rıfki Atay da cumhuriyetin ilanı sürecinde Mustafa Kemal Atatürk'ün bu fikri yakın dostlarıyla tartıştığını Teşkilat-ı Esasiye'de değişiklik öngörmeden önce de onun cumhuriyeti ilan kararlılığında olduğunu belirtmektedir. Çünkü 22 Eylül 1923 tarihinde Mustafa Kemal Weiner Neue Freie Presse muhabiri Lazar'a verdiği demeçte; hâkimiyetin kayıtsız şartsız milletin ve onun yegâne temsilcisinin meclis olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Türkiye'deki cumhuriyetin bütün dünya cumhuriyetlerinden farkının ise şekilden ibaret olduğu bu farkın da Türkiye'de TBMM'nin hem yasama hem de yürütme gücüne sahip olmasından dolayı oluştuğunu¹² ifade etmiştir. Bu süreç içerisinde meclis hükümetinin çalışmalarının kilitlenmesi üzerine Fethi Okyar hükümeti istifa etmiştir. Yaşanan bu kargaşa üzerine Mustafa Kemal 29 Ekim 1923 tarihinde anayasada değişiklik

öngören teklifi sunmuştur. Türk devletinin şeklini tespit eden tarihi celse saat altıda Çorum mebusu İsmet Bey'in riyaseti altında açılmış, Cumhuriyetin ilanına içeren Kanun-ı Esasi Encümeninin Teşkilat-ı Esasiye hakkındaki değişiklik teklifi ile ilgili okunan:

Milletimizi refahiyet ve saadete isal ve istiklal-i tamme mahzar eden mücahede-i hüdapesendane de hakimiyet-i Millîye esası suret-i katiyede kabul edilmiş ve daima buna riayet edile gelmişti. Bu usulün Türk millet-i necibesinde ne azim muvaffakiyat temin ettiği aşikardır. Hakimiyetin bi-la kayd-ü şart millete aidiyeti ve idare usulünün mukadderat-ı milleti bizzat ve bilfiil idare etmek esasına müstenid bulunması zaten mecburiyet demek olduğundan saltanat-ı ferdiyeyi katiyen dafi olan bu kelimenin istimali ve Türkiye devletinin şekli hükümeti cumhuriyet olması hakkında Teşkilat-ı Esasiye Kanununun madde-i mahsusasının bir fıkra ile tavzih edilmesi hukuken ve maslahaten münasip görülmüştür.

Bir cumhuriyet tesis kılındıktan sonra bu cumhuriyetin mümessili olacak riyaset makamının ihdası tabidir. Bundan başka hükümeti teşkil edecek olan başvekilin reis-i cumhur tarafından tayini mesuliyetinin tesbiti nokta-i nazarından umur-ı zarurîyedir.

Binaenaleyh el-ye'om mevcut olan şekli devletin tespit edilmek üzere Teşkilat-ı Esasiye Kanununun buna aid bir, üç, sekiz ve dokuzuncu maddeleri ber-vech-i tadil ve tavzih ve devletimizin dini İslam ve lisanı Türkçe olduğuna dair bir madde-i mahsusa tedvin edilmiştir. Mevadd-ı mezkureyi kanuniyet iktisab üzere Heyet-i Celile'ye arz ve teklif ve der-akab müstacelen müzakeresini istirham ederiz.”¹³ mazbatayla gerekçe ifade edilmiştir.

Ancak süregelen tartışmalar sonucunda Mustafa Kemal'in değişiklik önerisinin sebebi üzerine yaptığı açıklamalar ve ayrıca İsmet Paşa'nın Lozan Konferansında sizin hükümet şekliniz nedir?¹⁴ sorularına maruz kaldığına dair konuşması üzerine Türkiye oybirliği ile Cumhuriyet rejimine geçmiş, Ankara mebusu Mustafa Kemal ilk cumhurbaşkanı seçilmiş, Cumhuriyetin ilanı sonrasında celse

Yaptığı konuşma-
sında asırlardır
doğuda mağdur
olan ve zulüm
gören milletin
gerçekten sahip
olduğu haslet-
lerden uzak
olduğunun
düşünüldüğünü
ancak son
yıllarda Türk
milletinin yetenek
ve düşüncesinin
böyle düşünenle-
rin ne kadar yan-
lış düşünceye
sahip olduklarını
ispat ettiğini
ve Türkiye
Cumhuriyetinin
dünyada işgal
ettiği yere layık
olduğunu gücüyle
ispat edeceğini
vurgulamıştır.

Seçimler ve sonucunda ikinci meclisin açılmasıyla birlikte cumhuriyete giden süreç hızlanmıştır. 29 Ekim 1923 tarihinde ilan edilen cumhuriyet, yurt genelinde büyük bir coşkuyla kutlanmıştır. İsmet İnönü, cumhuriyetin ilanı ile duyduğu sevinci büyük zaferlerde duyduğu sevinçle bir tutmuştur.

kapandıktan önce reisicumhur görevine seçilmesi dolayısıyla teşekkür ettikten sonra bir konuşma yapmıştır. Yaptığı konuşmasında asırlardır doğuda mağdur olan ve zulüm gören milletin gerçekten sahip olduğu hasletlerden uzak olduğunun düşünüldüğünü ancak son yıllarda Türk milletinin yetenek ve düşüncesinin böyle düşünenlerin ne kadar yanlış düşünceye sahip olduklarını ispat ettiğini ve Türkiye Cumhuriyetinin dünyada işgal ettiği yere layık olduğunu gücüyle ispat edeceğini vurgulamıştır.¹⁵

Türk Basınında Cumhuriyet Algısı ve Tartışmalar

Türkiye Büyük Millet Meclisinde ve öncesinde yapılan tartışmalardan ve Mustafa Kemal'in meclisteki konuşmalarından devletin idare şeklinin Cumhuriyet olacağını anlayan Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey "...*fakat bu cumhuriyettir*"¹⁶ şeklinde tepki göstermiştir. Mecliste Halifelik yanlıları ve

saltanatın devamını savunan gruptan Afyon mebusu Mehmet Şükrü cumhuriyet konuşmalarının duyulması üzerine mecliste söz alarak Anadolu'da gerçekten fena propagandalar yapıldığını bunlardan birisinin de hükümetin geçici bir süre için kurulacağı ve bunun başına Mustafa Kemal Paşanın tayin edileceği veya reisicumhur olacağı şeklinde konuşmaların olduğundan bahsetmiş,¹⁷ cumhuriyetin ilan edileceğinden duyduğu endişeyi dile getirmiştir. TBMM'nin yapısına bakıldığında Mustafa Kemal karşıtı grubun ve İstanbul basınının etkisi anlaşılmaktaydı. Bu sebeple yapılacak yeniliklerde ve millî mücadelede bir kopmanın yaşanmaması için bu guruplar arasındaki dengeye büyük önem verilmiştir.

Meclis görüşmelerinde hem sol gruba hem de halife ve saltanat yanlısı gruba karşı daha esnek davranılmıştır.¹⁸

Seçimler ve sonucunda ikinci meclisin açılmasıyla birlikte cumhuriyete giden süreç hızlanmıştır. 29 Ekim 1923 tarihinde ilan edilen cumhuriyet, yurt genelinde büyük bir coşkuyla kutlanmıştır. İsmet İnönü, cumhuriyetin ilanı ile duyduğu sevinci büyük zaferlerde duyduğu sevinçle bir tutmuştur.¹⁹ Cumhuriyet kabul edildikten sonra mebuslar konuyla ilgili konuşmalarını yapmış, İzmir mebusu Vasıf Bey, geçirilen kara günlerden ve hâlâ saray etrafında toplanan bir zümrenin mevcut olduğunu ve milletin artık bir sultan istemediğini, Kanun-ı Esasi encümeni tarafından

verilen kararın uygun olduğundan bahsetmiştir. Türk milletinin hiçbir şahsın hiçbir tüccarın esiri olmayacağını, Türk milletinin kendi kendisinin efendisi olduğunu belirtmiş sözlerini Türkiye'nin idaresi cumhuriyettir diyerek bitirmiştir. Aynı gün Hoca Eyüp Sabri Efendi'nin konuşması ve Rasim Hoca'nın lehte konuşmalarından sonra Aydın mebusu Mahzar Bey ve İstanbul mebusu Rıza Bey'in konuşmalarıyla yaşasın cumhuriyet sesleri ile kutlama yapılmıştır.²⁰

Cumhuriyet'in meclis tarafından ilanından sonra bütün resmi daireler ve binalar bayraklarla donatılmış, İstanbul Üçüncü Kolordu Kumandanı Şükrü Naili Paşa gelen telgraf gereği gece üçte 101 pare top atışı yaptırmış, gündüz de top atışları Selimiye kışlasından devam etmiştir. Vali Haydar Beyin emriyle vali muavini Fahrettin Bey, Polis müdürü Asım, Jandarma Alay Kumandanı kaymakamı Rafet, kumandanlıktan erkân-ı harp binbaşısı Ekrem beyler ve fırkadan bir temsilciden oluşan Tebrik heyeti oluşturulmuş, tebrik törenine üçüncü kolordu kumandanlık erkânı ve yabancı elçiler de katılmıştır.²¹ Akşam gazetesinin haberinde ayrıca gece muazzam bir fener alayı düzenlendiği, 30-31 Ekim tarihlerinde resmi daireler ve mekteplerin iki gün süreyle tatil edildiği, ayrıca diğer şirketler, müesseseler, nakliye vasıtaları tramvay ve vapurların da saat 10'dan 3'e kadar tatil olunacağı bildirilmiştir.

İstanbul'da yapılan törenlere Ermeni Patriği Arslanyan ve Süryani Kadim Patrik Abdülhad efendiler katılmıştır. Vali Haydar Bey tebrik töreninde yaptığı konuşmada; Medeni milletlerin gelişim hedefinin, herkesin bildiği gibi, cumhuriyet olduğunu, bu çağın milletlerinin mili hedeflerinde esas kanun olduğu ve bütün hedeflerin bu noktada birleşmiş olduğunu belirtmiştir. Konuşmasında memleketin huzur ve geleceği için cumhuriyeti kabul ettiği için bütün Türk milletini tebrik etmiş, Gazi Mustafa Kemal hazretlerinin cumhurbaşkanı olmasını milletimizin büyüklerine gösterdiği saygının bir delili olduğunu vurgulamıştır.²²

Cumhuriyetin ilanına karşı gösterilen bu olumlu yaklaşımların yanında eleştirel yaklaşımlarda da bulunulmuştur. İstanbul basını konuya "Hangi Cumhuriyet?" temasına dayanan eleştiriyi getirmiştir. Ayrıca cumhuriyete muhalif olan mebuslar ve gazeteciler de cumhuriyet ilanının aceleye getirildiği ve tartışılmadan kimsenin haberi olmadan ilan edildiğini ifade etmişlerdir. İkdam gazetesindeki köşesinde, dünyada birçok cumhuriyet olduğundan bahsederek, Türkiye'dekinin diğerlerinden farkının ne olacağı ve hepsinden önemlisi de meclisi bir diktatör kurum olmaktan engelleyecek bir yapının olmamasını ve özellikle de düşünürlerin bu konuda herhangi bir itiraz veya yorumda bulunmamasını eleştirmiştir.

Ahmet Cevdet yazısında;

"Hakimiyet-i Millîye meselesi zan ederim hiçbir yerde bizim memleket kadar meçhul değildir. Ne ittihadı, ne itilafı ne Sultan Vahidettin'i ne de rical-i hazıra bu meseleyi layıkıyla

teyakkun (araştırmak) edemediler. Daima söylerim ya bizim darülfünunun bu husustaki ihmal ve müsamahası, sükkûtu şayanı af değildir. Birkaç haftadan beri memleketimiz cumhuriyet diye kalktı oturdu, reis-i cumhurun vezaifine dair sözler söylendi. Ama darülfünunun hiçbir şey söylemedi. Hal bu ki adettir memalik-i mütemeddinede (medeni milletler) bu gibi meseleler ortaya çıktı mı herkesten evvel darülfünunun medreseleri ileri atılarak ilim ve marifet namına söz söylerler efsar-ı umumiye, hükümeti tenvir (aydınlatma) ederler. Ya darülfünunun tenvir edicilik vazifesini ifa etsin yahud kapılarını kapatsın. ....Bu mesele önemlidir çünkü kimse anlamamıştır. Bu anlamayı Ankara ve İstanbul'u da müneşdid ve mütereddid (seet ve kararsız) hale getirmiştir. ....Bugün üç kıtada muntazam ve mütemeddin devletlerin her biri cumhuriyet usulüne tabidir. Cumhuriyet olmayanı hiç yoktur. Fransa, İngiltere, İtalya hatta Çin de cumhuriyettir. Bunların hepsi hâkimiyet-i millîye esasına dayanmıştır. İngiltere'deki kraliçe ile Fransa'daki reisin var oluş sebebi ve yetkisi aynıdır... Bizim de kendimize göre bir seçim yapmamız gerekmektedir. Bunun için evveleminde biraz ilim lazım. Devletimize, meclis-i mebusanımıza yine tavsiye ediyorum. Eğer hukuki esaslarda yeni şeyler yapmak veyahut yeniliklerden fayda görüleceğini anlamak istiyorlar ise hukuk-ı esasiye erbabının reyine müracaat etsinler. Hatta Avrupa'ya sorsunlar yapacakları şeyleri öyle yapsınlar. ... Neyse ki Gazi Paşa dedikodulara son verdi ve anlaşılana o ki cumhuriyet Avrupa'da uygulanan şekliyle alınmıştır. Ancak burada bir konu var ki önemlidir. O da mebusan meclisine karşı tadil kuvvetini haiz bir meclisin adem-i vücududur. Bize kalsa mebusan meclisinin adedini tenkis eder ve ona karşı meclis-i ayan gibi bir meclis teşkil ederdik. İşte o zaman memleket her yönden tam bir yönetime sahip olurdu.

Meclis-i mebusanı diktatörlükten alıkoyacak bir kuvvetimiz mevcut değil. İsviçre'de bu kuvveti doğrudan doğruya ahali teşkil eder. ...Eğer meclisimizde muntazam bir muhalif parti olsaydı Paşa ve diğerleri fikren daha ziyade müstefid olurlardı."²³ sözleriyle konunun muğlaklığına dikkat çekmiştir.

Akşam gazetesi yazarı Necmettin Sadık ise Türkiye Cumhuriyeti başlıklı yazısında ne olduğu veya olacağı bilinmeyen cumhuriyet tartışmalarının sona ermesine değinerek asıl tartışılması gereken konunun anlaşmazlık durumunda kimin ve nasıl sorunu çözeceği üzerine bir eleştiri getirmiş ve kuvvetler dengesinin nasıl kurulacağına dikkat çekerek;

"Dün heyet-i vekilenin intihab (seçim) haberini beklerken bir inkılâp haberi geldi. Bir gün içinde cumhuriyet ilan edildi. Memnun olduğumuz bir cihet varsa o da, iki aydan beri, memlekette başka iş yokmuş gibi herkesi meşgul eden, komisyonlarda divanlarda, gazetelerde münakaşalara sebep olan cumhuriyet meselesinin bir dedikodu hâlinden çıkmış olmasıdır. Fırkada bu usule muhalif mebuslar vardı ne oldu da bir gece de ikna oldular. Yoksa orda değiller miydi artık bu soruları sormak boşunadır. Cumhuriyeti memlekette ciddi iş görececek bir hükümetin başlangıcı kabul ederiz. Yalnız, düşünülecek cihet, bu cumhuriyet şeklinin müstakil tekâmülüdür. Reis-i cumhurun karşısında yalnız bir millet meclisi var. Meclis

ile aynı başvekil arasında devamlı bir ihtilaf zuhur ederse, reis-i cumhur-ı meclisin bazı mukarreratını kabul ve imza etmemekte ısrar ederse ne olacak? bu gibi esaslar hakkında ne gibi kararlar verildiğini bilmiyoruz. Temenni ederiz ki kuvvetlerin muvazenesini memleket aleyhine ihlal edecek bir şekil hiçbir zaman hadis olmasın.”²⁴ Sözleri ile meclis ve cumhurbaşkanı arasındaki dengeye ve kuvvetler ayrılığı prensibine de uyuma dikkat çekmiştir.

Ahmet Emin Yalman ise Vatan gazetesindeki köşesinde Tadilat Teklifi başlıklı yazıyla konuya değinerek, cumhuriyetin daha tam tartışılmadan ilan edildiğini ayrıca meclisteki güçler birliği ilkesinin nasıl kontrol edileceği sorusunu sormuş, böylesi bir konunun kısa sürede kanun yapılacak seviyeye getirilmesini yanlış bulmuş, ve uzmanlar heyetinin iki ay gibi kısa bir sürede üzerinde çalıştığı konunun hemen bir günde kabul edilmesinin ne derece doğru olduğunu söylemiş ve devamla;

“...Fırkaya teklif edilen esaslar hakkında biz fikrimizi kafi derecede sarahatle (açıklıkla) yazdık. Devlet riyasetine heyet-i icraiye teşkil eden kabineye de icabında riyaset salahiyeti verilmesini akıl kabul edebilir. Fakat kabineyi murakabe (kontrol) eden Meclise ve meclisteki fırkaya riyaset hususlarını aklımız kabul etmiyor. Kabine usulü, tefrik-i kuvvanın (kuvvetler ayrılığı) tesisi demektir. Bundan sonra meclisin icraatı selahiyetinden (yetki) bahsedilmesi pek tuhaf olur. Teşekkül eden kabine memurlarını tasdik etmek icrai bir selahiyet değildir. Teşrii murakebenin tabii icabatındandır. Bu takdirde tefrik-i kuvva esası ile tevhid-i kuvva (kuvvetler birliği) şekli birbirine mezc (katılma) edilecek demektir ki bunun için de mesuliyet hudutlarını tayin etmek hiçbir zaman mümkün olamaz.”²⁵ diyerek eleştiri getirmiştir.

Cumhuriyetin ilanına ve TBMM hükümetine açıkça karşı olan gazetelerden Tasvir-i Efkâr gazetesi de ilan sürecini manşette “Buhran-ı Vükela pek ani bir surette tebdili mahiyet ederek bir şekli hükümet ve cumhuriyet meselesine inkılap ediverdi” başlığıyla vererek kamuoyuna duyurmuştur. Aynı gazetenin başyazarı Ebuzziya ise köşe yazısına “Bizi Korkutan Kırmızı Cumhuriyet Paçavrası da Nedir?” başlığını atarak set eleştiride bulunmuştur.²⁶ Rauf Bey ise TBMM çerçevesine Cumhuriyetin ilanına eleştiri getirmiştir. Rauf Bey’in gazetelere verdiği beyanatta cumhuriyetin ilanının alelacele olduğunu ifade etmesi ve Halifelik’in durumunun ne olacağına dair endişesi muhalif basın tarafından da kullanılmıştır. TBMM’nin yapısının bozulmadan korunmasını savunan muhalif basın saltanatın da devamını istemekteydiler. Bu sebeple Mustafa Kemal ve cumhuriyete set muhalefet göstermişler, mecliste cumhuriyet tartışmasının hiç yaşanmadığını iddia etmişlerdir.²⁷ Rauf Bey’in ve muhalif basının anlaşmalı beyanatta bulunmasının sebebi cumhuriyetin ilanından sonraki süreçte halifeyi devlet reisliği makamına getirebilmek olmuştur.²⁸

Türkiye’de yapılan bütün bu eleştiriler genelde İstanbul merkezli basın

1930'lu yıllarda ikili ilişkilerin zirvede olduğu yıllarda İran üzerine Türk basınında birçok yazılar ele alınmış, Osmanlı döneminde Türk modernleşmesi ve İran modernleşme süreci üzerine değerlendirmeler yapılmıştır. Bu gazetelerde İran İnkılâbındaki benzerlikler ifade edilmiş buna hanedan mensuplarının Avrupa seyahatleri örnek gösterilmiştir.

üzerinden yapılmış ancak eleştirilerin geneline bakıldığında en önemli vurgu noktasının usul ile ilgili olduğu yani konunun toplumun ileri gelenleri tarafından herhangi bir süreçte tartışılmadan meclise getirildiği buna rağmen meclisteki muhalefete eleştiri hakkının verilmediği üzerine oturtulmuştur. İkinci önemli eleştiri de cumhuriyetin idare şeklinde kuvvetler ayrılığı ile ilgili olmuş halkın iktidarının kişinin iktidarına dönüşmesi yönünde eleştiriler getirilmiştir. Ancak buna rağmen dönemin şartları süreç içerisinde cumhuriyetin büyük gösteri ve muhalif faaliyetlere girişilmeden ilan edildiğini göstermiştir.

İran'da Meşrutiyetin İlanı Süreci ve Cumhuriyet Fikri

Osmanlı'da yaşanan modernleşme ve meşrutiyete giden gelişmeler İran'ı da etkilemiş, 1850'lerden sonra İran Kaçar hanedanı döneminde Avrupa'daki değişim, eğitim ve ticaret gibi toplumun geneline etki edebilecek alanlardan İran sosyal ve siyasal hayatına girmiş, misyonerler tarafından açılan eğitim kurumları aydınlar düşünceleri

üzerinde önemli yer tutmuştur.²⁹ İstanbul İran'ın yaşadığı bu süreçte önemli bir merkez olmuş, birçok İran aydını burada eğitim faaliyetinin yanı sıra Ahtar gibi İran aydınlarınca takip edilen bir gazete yayınlarken bölgedeki değişimin öncülleri olmuşlardır. 1930'lu yıllarda ikili ilişkilerin zirvede olduğu yıllarda İran üzerine Türk basınında birçok yazılar ele alınmış, Osmanlı döneminde Türk modernleşmesi ve İran modernleşme süreci üzerine değerlendirmeler yapılmıştır. Bu gazetelerde İran İnkılâbındaki benzerlikler ifade edilmiş buna hanedan mensuplarının Avrupa seyahatleri örnek gösterilmiştir.³⁰

Avrupa tarzı modernleşme, fabrikalaşma, batılı düşünürlerin yayınlarının tercüme edilerek İran coğrafyasında yayılması ve iktisadi ve idari gelişimini sağlamak için Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi sonucu Batı düşüncesinin İran'da ses vermesinin ilk araçları olan gazeteler ortaya çıkmıştır. İlk gazete 1838 yılında Mirza Saleh Şirazi tarafından yayınlanmıştır. Bu gazeteler halkın aydınlanmasında ve daha fazla hak taleplerinde etkili olmuştur. Ayrıca Darülfünun ismiyle batı tarzı eğitim verilen okulların açılması ve yine batı tarzı kurumların kurulması değişimin habercisi olmuştur.³¹

1850'den sonra İran'da Nasreddin ve Muzafferüddin Şahlar dönemlerinde askeri teşkilat üzerine önemli bir düzenlemenin yanı sıra Avrupa tarzı eğitim ve iletişim kurumları açıldığı gibi yine Avrupa tarzı hükümet şekline uygun bakanlıklar kurulmuştur. Bu dönemde ulemayı rahatsız eden yabancılara verilen imtiyazlar olmuş, ulemanın bu muhalefetine zaten daha önce yapılmaya çalışılan reform düzenlemelerinden sıkıntı duyan toprak sahiplerinden oluşan feodal yapı, orduda reformdan ağır vergi uygulamasıyla aşırı rahatsız olan esnaf ve tüccar sınıfı destek vermiş ve önemli bir muhalefet grubun oluşturmaya başlamıştır.³²

1870 yılından itibaren Rusya ile olan iktisadi anlaşmalar ve bunun getirdiği sonuçlar, İngilizlerin giderek artan etkisi daha da artmıştır. İran Hükümetinin İngiliz Baron Royter ile yaptığı ekonomik antlaşma ile İran'ın gümrük işleri ve alt yapı ile ilgili faaliyetlerin Roytere verilmesi Rusya'nın itirazına, bunu sonucunda da Rusların da Şahinşah bankasının kuruluş imtiyazını almasıyla sonuçlanmış bu durum esnaf arasında olduğu gibi din adamları tarafından da büyük tepkiyle karşılanmıştır. Muzafferüddin Şah döneminde hükümetin yaptığı harcamalar ve harcamaların ağır vergi olarak halka ve esnafa yansıtılması İran toplumundaki huzursuzluğu giderek arttırmıştır.

Kirman vilayetinde çıkan gösteriler sonucunda bir din adamının falakaya yatırılıp sürgün edilmesi, Rus bankasının mezarlık arazisine inşaat yapması sebebiyle ayaklanan halkın da falakaya yatırılması hükümete olan muhalefeti arttırmıştır. 1900'lerin başında Tahran'daki din adamlarının Kum'a gitmesi krizi arttırmış halkın İngiltere büyükelçiliği önünde toplanmaları gösterilerin artması hükümeti anlaşma yapmaya zorlamış Şah 1905 yılında yayınladığı bir bildiriyle millî meclisin kurulmasını ilan etmiştir.³³ Böylece 1905 yılında meşrutiyete geçiş olarak da tanımlayabileceğimiz ilk İran Meclisi açılmıştır.

Avrupa tarzı modernleşme, fabrikalaşma, batılı düşünürlerin yayınlarının tercüme edilerek İran coğrafyasında yayılması ve iktisadi ve idari gelişimini sağlamak için Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi sonucu Batı düşüncesinin İran'da ses vermesinin ilk araçları olan gazeteler ortaya çıkmıştır. İlk gazete 1838 yılında Mirza Saleh Şirazi tarafından yayınlanmıştır. Bu gazeteler halkın aydınlanmasında ve daha fazla hak taleplerinde etkili olmuştur. Ayrıca Darülfünun ismiyle batı tarzı eğitim verilen okulların açılması ve yine batı tarzı kurumların kurulması değişimin habercisi olmuştur.

İran'da yaşanan gelişmeler din adamı sınıfının iktidarlar üzerindeki tekellerinin kırılmaması sebebiyle ağır aksak yürütülmüş, güçlü bir iktidar iradesinin olmaması hem sosyal yapıdaki din adamları sınıfıyla yakın bağlantılı olan esnaf sınıfının hem de ordunun bu değişimde önemli bir rol oynamasını engellemiştir. Osmanlı devletinde olduğu gibi modernleşme hareketlerinin harb okullarında verilen eğitimle beraber güçlü bir şekilde üniversitelerde hissedilmemesi İran modernleşme sürecinin yavaş ilerlemesine neden olmuştur. Elbette ki bu etkenlerin yanı sıra coğrafi konumda bu yavaşlıkta önemli bir unsur olmuştur. Meşrutiyete geçiş diyebileceğimiz İran Meclisinin açılması dahi toplum üzerindeki geleneksel baskı unsurlarından dolayı zorlu olmuştur. Bu sebeple her iki modernleşme hareketinin sonucunda Türkiye'de tercihen Cumhuriyet rejimi geliştirilmişken İran hükümdarları bu tercihi büyük tartışmalar içerisinde rafa kaldırmıştır.

Ancak burada da Osmanlı'da olduğu üzere meclis ve reform hareketleri baştaki hükümdarın inisiyatifi ile kesintiye uğramıştır. Ancak İran'da batı tarzı reform hareketleri hükümdarların değişimi ile birlikte sürecini devam ettirmiştir.³⁴ 1905 yılında başlayan süreç hem elinde tuttuğu Şahı kaybetmek istemeyen Rusya hem de İran'daki olası meşrutiyetin diğer sömürgelerine etkisi olacağı endişesini taşıyan İngiltere tarafında rahatsızlık yaratmış meşrutiyet sürecinin ilerlemesini engellemek amacını taşıyan bir dizi faaliyetlere girişmiştir. 1907 yılında İran'ı aralarında paylaşan iki ülke ülkede yaşanan kaos ortamında Şaha düzenlenen suikast girişimi sonucunda bu imtiyazlarını kullanamamıştır. Şah özellikle meşrutiyet yanlılarını suikastın arkasında görerek sıkıyönetim uygulamıştır. Tebriz şehrinin Şahın sıkıyönetimine direnmesi ülkede meşrutiyet hareketini tekrar canlandırmış ise de süreç değişen Şahlar ile birlikte oldukça yavaş yürütülmüştür.

Sürecin gelişmesine bakıldığında Avrupa'da yaşanan 1893 ekonomik krizi birçok bölgede devrimlere sebep olmuş, bu kriz Rusya'da 1905 devriminin önemli unsurlarından olmuştur. 1905 yılında Rusya'da yaşanan bu değişim Avrasya'da değişimin ve köklü devrimlerin tetikleyicisi olmuştur. Nitekim İran'da da aynı yıllarda devrim gerçekleşmiş ve İran'ın ilk anayasal düzenlemesi ortaya çıkmıştır.³⁵ 1905 yılında başlayan anayasa hareketi I. Dünya Savaşı sonrasında gelişen süreçte ulus devlet ve anayasal sürecin oluşturulması temelinde Güney Amerika, Japonya, Çin ve Avrupa'dan sonra İran'da da görülmüştür. Diğer ülkelerde olduğu gibi İran'da anayasal süreçle dile getirilen insan hakları hareketleri özgürlük hareketlerini ve isyanları tetiklediği gibi politik sistemin anlaşılması sürecini de geliştirmiştir.³⁶

İran'da yaşanan gelişmeler din adamı sınıfının iktidarlar üzerindeki tekellerinin kırılmaması sebebiyle ağır aksak yürütülmüş, güçlü bir iktidar

iradesinin olmaması hem sosyal yapıdaki din adamları sınıfıyla yakın bağlantılı olan esnaf sınıfının hem de ordunun bu değişimde önemli bir rol oynamasını engellemiştir. Osmanlı devletinde olduğu gibi modernleşme hareketlerinin harb okullarında verilen eğitimle beraber güçlü bir şekilde üniversitelerde hissedilmemesi İran modernleşme sürecinin yavaş ilerlemesine neden olmuştur. Elbette ki bu etkenlerin yanı sıra coğrafi konumda bu yavaşlıkta önemli bir unsur olmuştur. Meşrutiyete geçiş diyebileceğimiz İran Meclisinin açılması dahi toplum üzerindeki geleneksel baskı unsurlarından dolayı zorlu olmuştur. Bu sebeple her iki modernleşme hareketinin sonucunda Türkiye’de tercihen Cumhuriyet rejimi geliştirilmişken İran hükümdarları bu tercihi büyük tartışmalar içerisinde rafa kaldırmıştır.

İran’da Cumhuriyet Tartışmaları

Osmanlı döneminde başlayan Türk Modernleşme sürecinin bir sonucu olan cumhuriyet Türkiye’de yaşanan her değişiklik ve gelişme İran’da da ses getirmiştir. Coğrafyanın getirdiği şartlardan dolayı Balkan coğrafyasından Avrupa’daki gelişmeleri, değişimleri bizzat içinde yaşayan Osmanlı’nın yaşadığı bu tecrübe İran’da da yaşanmıştır. Ancak süreç içerisinde bakıldığında Tanzimat hatta Sened-i İttifak ile başlayan hukuk devletine geçiş sürecinin İran’da eş zamanlı takip edilmemiştir. Bu sebeple İran’da Cumhuriyet’in tartışılması dahi ülkenin sahip olduğu iktidar dengeleri açısından zor olmuştur. Güçlü molla sınıfı ve onların etkisinde olan orta sınıf olarak da kabul edilen Esnaf tabakası her türlü reforma veya değişikliğe Türkiye’nin yaşadığı bir devrim işareti olarak tepki göstermiştir.

Hanedanlığın devam etmesi ülkedeki aydınlar ve diğer gruplar arasında monarşinin veya meşrutiyetin devamı daha doğrusu İngiliz tarzı bir değişimin daha uygun olduğu görüşünü hâkim kılmıştır.

İran’da yaşanan bu dengeler Türkiye’den gelen her haberin veya İran ile ilgili yapılan her yorumun yansımaları da sertleştirmiştir. Her beyanat hem muhalefet hem de iktidar tarafından önemli bir malzeme olmuştur. Halifeliğin ve Saltanatın kaldırılması İran’daki reformistlerin faaliyetlerini daha da zorlaştırmıştır. Bu şartlar içerisinde Türkiye ve İran’da cumhuriyet tartışmaları basında ve aydınlar arasında eksik olmamıştır. Büyükelçilerimiz 29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyetin ilanı sürecinde Türkiye’de yaşanan tartışmalar sırasında aynı tartışmaların İran’da da yaşandığı ve İran’da muhtemel bir hanedan değişikliğinde cumhuriyet rejiminin ilan edilebileceği rapor etmiştir.³⁷ İran basınında gelişen bu tartışmaların Türkiye’de yaşanan değişimin bir etkisi olduğu bölgeyle ilgili gazete yazılarının İran tarafında yankılanmasından da anlaşılmaktadır. Vakıf gazetesinde yayınlanan bir yazıda³⁸ meşrutiyet yanlısı Ahmet şah yerine Rıza Şah’ı destekleyen İran basının tarafından muhalefete karşı Türkiye’nin desteği olarak görülmüştür. Gerçekte de Türkiye basının yanı sıra diplomatlar yoluyla da İran’da cumhuriyetin ilan edilmesinden

memnun olacağını beyandan çekinmemiştir. Türkiye'nin bu desteğinin altında Türkiye'de yaşanan rejim değişikliğinin diğer Müslüman ülkelere rol model olması isteğinin yattığı anlaşılmaktadır. Ancak İran'da yaşanan bu iktidar mücadelesi aynı zamanda cumhuriyeti savunan Rıza Şah ile monarşi yanlısı Ahmet Şah ile birlikte rejim mücadelesine de dönüşmüştür. Halk kitlelerinin muhalif protestolarına ve sert müdahalelere sebep olan 1924 yılı başlarındaki cumhuriyeti ilan girişimi kısa süre sonra Rıza Şah'ın iktidar gücünün zedelenmesine ve cumhuriyet fikrinden vazgeçmekle sonuçlanmıştır. Rıza Şah din adamlarıyla yaptığı görüşme sonucunda bu cumhuriyet fikirden vazgeçerek millî devleti güçlü kılmayı amaçladığını beyan etmek zorunda kalmıştır.

İran'da dini yapının ne kadar önemli olduğu ve bu yapının değişmeden yeni bir reformun yapılabilmesinin zorluğu İran'ın büyükelçi atama sırasında yaşanmıştır. 1924 yılında Rıza Han tarafından Ankara Büyükelçiliğinden alınan İshak Han Hilafetin kaldırılmasını ve Osmanlı hanedanının sınır dışı edilmesini eleştirmiş, 1924'ün Eylül ayında görevine başlayan yeni büyükelçi Seyyid Sadık Han'ın da meşrutiyet yanlısı din adamı olması iki devlet arasındaki sosyolojik ve siyasi farklılığı açıkça göstermiştir. Yeni Büyükelçi de kabul töreninde yapılan konuşmasında Mustafa Kemal'in aksine eski elçinin eleştirilerine vurgu yaparcasına İslam temelinde bir konuşma yapmıştır.³⁹

Türkiye'de yaşanan inkılâpların İran'da anbean takip edilmesi ve tartışmalara sebep olması ilişkilerin de hassaslaşmasına neden olmuştur. Türkiye'de gazetelerde yayınlanan İran ve rejimi ile ilgili her yazı, haber veya beyanat ülkede taraflar arasında şiddetli tartışmalara ve protestolara da sebep olabilmıştır. Türkiye'de Cumhuriyetin ilan edilmesi ile birlikte bir yıl sonra İran basınında monarşi yanlıları ve cumhuriyet taraftarları arasında tartışmalar artmış Rıza Han özellikle Şura-i Millî de cumhuriyete olan destekten etkilenmiştir. Ancak meclisin aksine saltanatı ve hilafeti kaldıran sonunda cumhuriyeti ilan eden Türkiye'deki gelişmelerden rahatsız olan ulema ve feodal yapı aynı gelişmelerin ve değişimin İran'da da yaşanacağı endişesiyle sert muhalefet göstermiştir. Esnafın ve mollaların desteğiyle giderek artan cumhuriyet aleyhindeki gösteriler, basındaki yazılar ve sivil toplum örgütlerinin kampanyaları Rıza Şaha geri adım attırmış hatta dini yapıyı öven beyanatlar vermek zorunda kalmıştır.⁴⁰ Rıza Şahın bu geri adımı atmasının arkasında İngiltere'nin sömürgeleri üzerindeki hareketlerin kendisine getireceği zararlardan endişe ederek muhalefete verdiği desteğin olduğu da vurgulanmıştır.

1925 yılında Kaçar hanedanını son hükümdarı Ahmet Şah'ın meclis oylaması yoluyla devrilmesi sonucu Rıza şah saltanat Naibi olarak devlet başkanı olmuştur. Aynı yıl Tahran'a büyükelçi olarak atanan Memduh Şevket Esendal Rıza Şah ile yaptığı resmi görüşmede cumhuriyeti ilan etmesi durumunda Türkiye'nin bun

durumdan duyacağı memnuniyeti ve desteği belirtmiştir. Esendal her ne kadar Rıza Şah herhangi bir ipucu vermese de bunu cumhuriyeti ilan edeceği şeklinde yorumlamıştır.⁴¹

Büyükelçiliği sırasında Rıza Şah ile yaptığı ikili görüşmelerde Şahın cumhuriyeti ilan konusunda yaşadığı sıkıntılardan bahsettiğini aktaran Esendal anılarında; Şahın özellikle kadro sıkıntısının yanı sıra dış baskıların etkisinin dayanılmaz olduğundan ve özellikle ayan ve mollaların bu konudaki en büyük muhalefet olduğundan bahsettiğini aktarmaktadır. Esendal yine anılarında aynı yıl yaşanan gelişmelerden sonra İran'da cumhuriyetin ilan edilemeyeceği kanaatinin kuvvetlendiğini vurgulamıştır.⁴² Esendal'ın bu kanaati çok geçmeden gerçekleşmiş Kaçar Hanedanının yerine 1925 yılında Rıza Şah Şahinşah seçilmiş ve Rıza Şah verdiği beyanatta cumhuriyet fikrinden vazgeçme sebebi olarak da cumhuriyet rejiminin Bolşevikliğe benzemesini ve İran halkının bunu kabul etmeyeceğini göstermiştir.⁴³ ⁴⁴Dönemin Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey her iki ülke arasındaki ilişkileri belirli bir seviyede tutmak için 1925 yılında Hâkimiyyet-i Millîye Gazetesine verdiği beyanat da İran'da tepkiyle karşılanmış, özellikle rejim ile ilgili beyanat ve yorumlar İran'da hoş karşılanmamıştır.⁴⁵ Aynı yılın sonunda Rıza Şah Esendal'ı kabulünde İran'da Cumhuriyeti ile edememesinin sebebini açıkladıktan sonra amacının İran'ın modernleşmesi olduğunu bunun için Türkiye Cumhuriyeti ile beraber hareket edebileceğini söylemiştir.⁴⁶ Türkiye'nin İran ile olan ilişkileri daha sonra devam etmiş iki ülke 1930'lu yıllarda dış politikada da ortak paktlara imza atmıştır.⁴⁷

Sonuç olarak belirtmek gerekirse 1839 Tanzimat Fermanı ile başlayan vatandaşlık hukuku Türk modernleşmesinin tolumun önemli sınıflarında da etkisini göstermiştir. Türk burjuvazisi olarak da kabul edilen Ayanların

Büyükelçiliği sırasında Rıza Şah ile yaptığı ikili görüşmelerde Şahın cumhuriyeti ilan konusunda yaşadığı sıkıntılardan bahsettiğini aktaran Esendal anılarında; Şahın özellikle kadro sıkıntısının yanı sıra dış baskıların etkisinin dayanılmaz olduğundan ve özellikle ayan ve mollaların bu konudaki en büyük muhalefet olduğundan bahsettiğini aktarmaktadır. Esendal yine anılarında aynı yıl yaşanan gelişmelerden sonra İran'da cumhuriyetin ilan edilemeyeceği kanaatinin kuvvetlendiğini vurgulamıştır. Esendal'ın bu kanaati çok geçmeden gerçekleşmiş Kaçar Hanedanının yerine 1925 yılında Rıza Şah Şahinşah seçilmiş ve Rıza Şah verdiği beyanatta cumhuriyet fikrinden vazgeçme sebebi olarak da cumhuriyet rejiminin Bolşevikliğe benzemesini ve İran halkının bunu kabul etmeyeceğini göstermiştir.

Avrupa ile olan sıkı bağlantıları ve coğrafyanın getirdiği fayda meşrutiyete giden sürecin kolaylaşmasını sağlamıştır. XIX. Yüzyılın ikinci yarısında bürokrat aydınların da Kanun-ı Esasiyi ve meşrutiyeti ilan eden Osmanlı toplumunda her ne kadar II. Abdülhamit dönemi istibdadı yaşanmış ise de aydınlar Laiklik, cumhuriyet ve hatta Latin alfabesi gibi birçok kavram ve idare şeklini tartışmıştır. II. Abdülhamit döneminde başlatılan toplumsal hayatta, şehirleşmede ve eğitimde Batı tarzı düzenlemeler Osmanlı toplumunda örgütlenme bilincini de yerleşmesini sağlamıştır. Bu örgütlenme faaliyetleri sonucunda 1908 II. Meşrutiyet ilan edilmiş Osmanlı devletinde parti iktidarı dönemi yaşanmıştır. Bu süreç toplumsal yapıda din adamları sınıfının sadece fetva makamı olarak bürokratik bir kurum olarak kalmasına sebep olmuş anayasal süreç bu anlamda daha hızlı ilerlemiştir.

Osmanlı dönemi Türk modernleşmesinde yaşanan gelişmeler cumhuriyetin tercihen bir sonuç olduğu gerçeğini göstermiştir. Bu süreçte yapılan tartışmalarda ortak nokta herkesin parlamento taraftarı olduğu fakat asıl tartışmanın parlamentonun meşruti mi? demokratik cumhuriyet mi? Yoksa İngiltere usulü bir yapı mı olacağı konusuydu. Bu sebeple 1920 sonrasında Türkiye’de cumhuriyetin ilanı konusunda süre gelen tartışmalar genel olarak “acele olarak ilan edildiği” iddialarına dayanmıştır. Oysa Mustafa Kemal’in cumhuriyeti ilan edeceği Sivas Kongresinden bu yana bilinmiş hatta İngiliz raporlarında O’nun için cumhuriyetçi şerhi de düşülmüştür. Ayrıca Mustafa Kemal’in birçok toplantıda bunu dile getirdiği, yabancı görevliler ve gazetecilerle yaptığı görüşmelerde cumhuriyetin ilanının gereğini savunduğu bilinmektedir. TBMM hükümet şeklinin bir çeşit cumhuriyet olduğu dönemin bütün basını tarafından da kabul edilmiş, ilk anayasa düzenlemesinde de cumhuriyetin ilan edileceği neredeyse ifade edilmiştir. Buna rağmen özellikle Anadolu’da yeni bir ulus devletin yerine saltanatın ve halifeliğin devamının sağlanmasını isteyen guruplar bu süreçte ilan edilecek idare şeklinde halifeliği veya saltanatı muhafaza edebilmek çabasında bulunmuştur. Bugün de cumhuriyetin dayandığı temel ilkeler göz ardı edilerek “*egemenlik kayıtsız şartsız milletindir*” vecizesi çerçevesinde halkın iktidarı söylemine dayalı olarak yeni yorumlar yapılmak istenmiştir. Rauf Orbay’ın cumhuriyetin ilanı tarihinde yaptığı yorum ve muhalif duruşu da yapılmakta olan değişiklik ifadeleri ile aynı temele dayanmıştır. Oysaki saltanatın ve hilafetin kaldırılması, sosyal, laik ve hukuk ilkelerini esas almış bir ulus devletin kurulması cumhuriyetin en temel yapısıdır. Mustafa Kemal Atatürk’ün inkılâplarıyla da oluşumunu tamamladığı bu idare şekli; sınıf ayrımını reddeden, toplum hayatında refah seviyesine çıkmayı hedefleyen bir idare tarzı olarak kalmış, iddialarda ifade edildiği üzere saltanatın yerine yeni bir diktatör yaratmamıştır. Her ne kadar kimi araştırmacılar tarafından cumhuriyetin bir sabah top atılmasıyla ilan edildiği veya bir yemek masasında kara verilen bir idare şekli olduğunu ifade etseler de Cumhuriyet tercihi uzun sürelerden gelen bir tartışma, deneyim ve olgunlaşmanın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

İran'ın modernleşme sürecinin Kaçar hanedanı döneminde gelişmemiş olması, toplumsal yapıdaki molla sınıfı gibi güç odaklarının önemli muhalefeti ve ordunun batılılaşma hareketleri sürecinde güçlü yer almamış olması ülkede cumhuriyetin ilanını zorlaştıran önemli bir unsur olmuştur. Elbette burada bir diğer sebep de İngiltere'nin bölgedeki hissedilir etkisidir. Afganistan'da yaşanan tecrübeyle hareket eden güç unsurları İran'da böyle bir değişikliği kolaylaştırmamıştır. Kaçar hanedanı mensuplarının yabancı ülkeler ile yaptığı askeri ve iktisadi anlaşmaların toplumda yansımalarının daha ağır olması ve en önemlisi de din adamları sınıfının hükümet veya Şahlar üzerindeki etkisinin kırılmaması İran modernleşme sürecini de çok yavaşlatmıştır. Elbette İran'da da batı tarzı yönetim, yaşam ve sosyal yapıyı destekleyen aydınlar var ise de onları destekleyecek bir zengin sınıfının olmaması veya güçlü destek vermemesi İran'da meşrutiyetin yeterince tartışılmasının önüne geçmiştir.

Rıza Şah ile sürekli kesilen ve tekrar başlatılan İran'daki modernleşme hareketleri millî güçlü bir devletin kurulmasını amaç edinmiş, bu süreçte de Türkiye'de yaşanan gelişmeler sıkı takip edilmiştir. Millî devlet Türkiye'de olduğu gibi dil birliği üzerinden inşa edilmiş, bunun yanında güçlü bir ekonomi ve ordunun gerekliliği üzerinden reform hareketleri başlatılmıştır. Sosyal hayatta ve idari alanda çok güçlü bir değişiklik yapılamamış olsa da İran'ın inanç ve dil üzerinde kurmaya çalıştığı yapı başarılı olmuş Türkiye millî ve hukuka dayalı bir devlet kurup gelenek oluşturmuşken İran da millî ve inanç eksenli bir devlet geleneği oluşturmuştur.

Oysaki saltanatın ve hilafetin kaldırılması, sosyal, laik ve hukuk ilkelerini esas almış bir ulus devletin kurulması cumhuriyetin en temel yapısıdır. Mustafa Kemal Atatürk'ün inkılaplarıyla da oluşumunu tamamladığı bu idare şekli; sınıf ayrımını reddeden, toplum hayatında refah seviyesine çıkmayı hedefleyen bir idare tarzı olarak kalmış, iddialarda ifade edildiği üzere saltanatın yerine yeni bir diktatör yaratmamıştır. Her ne kadar kimi araştırmacılar tarafından cumhuriyetin bir sabah top atılmasıyla ilan edildiği veya bir yemek masasında kara verilen bir idare şekli olduğunu ifade etseler de Cumhuriyet tercihi uzun sürelerden gelen bir tartışma, deneyim ve olgunlaşmanın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. İran'ın modernleşme sürecinin Kaçar hanedanı döneminde gelişmemiş olması, toplumsal yapıdaki molla sınıfı gibi güç odaklarının önemli muhalefeti ve ordunun batılılaşma hareketleri sürecinde güçlü yer almamış olması ülkede cumhuriyetin ilanını zorlaştıran önemli bir unsur olmuştur. Elbette burada bir diğer sebep de İngiltere'nin bölgedeki hissedilir etkisidir. Afganistan'da yaşanan tecrübeyle hareket eden güç unsurları İran'da böyle bir değişikliği kolaylaştırmamıştır. Kaçar hanedanı mensuplarının yabancı ülkeler ile yaptığı askeri ve iktisadi anlaşmaların toplumda yansımalarının daha ağır olması ve en önemlisi de din adamları sınıfının hükümet veya Şahlar üzerindeki etkisinin kırılmaması İran modernleşme sürecini de çok yavaşlatmıştır. Elbette İran'da da batı tarzı yönetim, yaşam ve sosyal yapıyı destekleyen aydınlar var ise de onları destekleyecek bir zengin sınıfının olmaması veya güçlü destek vermemesi İran'da meşrutiyetin yeterince tartışılmasının önüne geçmiştir.

- 1 MARDİN, Yusuf (1974), Namık Kemal'in Londra Yılları, İstanbul s.46
- 2 BALTACIOĞLU, İsmail Hakkı (1973), Atatürk, Yetiştirilmesi, Kişiliği, Devrimleri, Erzurum s.45-46; Şerif MARDİN, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1905, Ankara 1964, s.114.
- 3 EROĞLU, Hamza (2005), Atatürk ve Cumhuriyet, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara s. 25 Ali Fuat CEBESÖY, Sınıf Arkadaşım ATATÜRK, İstanbul 1967, s.36. Münir Hayri EGELİ, Atatürk'ün Bilinmeyen Hatıraları, İstanbul 1954, s.34-35.
- 4 EGELİ, Atatürk'ün ..., s.25
- 5 BORAK, Sadi (1966), Bilinmeyen Yönleriyle ATATÜRK, İstanbul s.22; Afet İNAN, Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, Ankara 1968, s.75; Şükrü TEZER, Atatürk'ün Hatıra Defteri, Ankara 1972, s. 132.
- 6 DUSUNOĞLU, Cevdet (1944), Millî Mücadelede Erzurum, Ankara s.24; İbrahim ERDAL, "Cumhuriyetin Oluşum Süreci ve Dönemin Türk Basınında Cumhuriyet Algısı", Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi, Yıl:7, Sayı:13, Şubat 2009, s.51
- 7 KANSU, Mazhar Müfit (1966), Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Ankara s.30-31, 73-74.
- 8 İGDEMİR, Uluğ (1969), Sivas Kongresi Tutanakları, Ankara s.113-114.
- 9 Mustafa Kemal ATATÜRK, Nutuk, C: I, İstanbul 1961, s.233; Tevfik BIYIKLIOĞLU, Atatürk Anadolu'da (1919-1921), C: I, Ankara 1959, s.54; Bilal N. ŞİMŞİR, İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), C:I, Ankara 1973, s.247-249. ATATÜRK, Nutuk, C: II, s. 438; Tarık Zafer TUNAYA, Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük, İstanbul 1964, s. 242
- 10 KOCATÜRK, Utkan (1983), Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, 1918-1938, Ankara s.362-366.
- 11 SOYAK, Hasan Rıza (1973), Atatürk'ten Hatıralar, C: I, İstanbul s.181-183 Falih Rıfkı ATAY, Çankaya, İstanbul 1969, s.374.
- 12 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C:III, 1918-1937, Ankara 1961, s.63-64; Erdal, age., s.53
- 13 Akşam, 30 Teşrin-i Evvel 1923
- 14 Mustafa Kemal ATATÜRK, Nutuk, C: II, İstanbul 1961, s.8080-809; Asım US, Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım, İstanbul 1946, s.95
- 15 İkdam, 30 Teşrin-i Evvel 1923; Vakit, 30 Teşrin-i Evvel 1923; Şevket Süreyya AYDEMİR, Tek Adam, Mustafa Kemal (1922-1938), İstanbul 1965, s.156
- 16 AĞAOĞLU, Samet (1964), Kuvay-ı Millîye Ruhu, I. Millet Meclisi, İstanbul s.233
- 17 ULUĞ, Naşit H. (1973), Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı, İstanbul s.224
- 18 CEBESÖY, Ali Fuat (1953), Millî Mücadele Hatıraları, İstanbul s.462.
- 19 ATATÜRK, Nutuk, C: II, s. 815; İsmet İNÖNÜ, Hatıralar, II. Kitap, Ankara 1987, s.175
- 20 İkdam, 30 Teşrin-i Evvel 1923; Vakit, 30 Teşrin-i Evvel 1923
- 21 Akşam, 30 Teşrin-i Evvel 1923; Vatan, 30 Teşrin-i Evvel 1923
- 22 İleri, 31 Teşrin-i Evvel 1923; Vatan, 30 Teşrin-i Evvel 1923
- 23 İkdam, 30 Teşrin-i Evvel 1923
- 24 Akşam, 31 Teşrin-i Evvel 1923
- 25 Vatan, 31 Teşrin-i Evvel 1923
- 26 Tasvir-i Efkâr, 31 Teşrin-i Evvel 1923 Vatan, 1 Teşrin-i Sani 1923
- 27 US, Asım Gördüklerim, ..., s.96.
- 28 SOYAK, Hasan Rıza Atatürk'ten..., C: I, s.194.
- 29 AĞAOĞLU, Ahmet (1941), İran İnkılabı, Ankara s.92; William R. Polk-Richard L. Chambers, Ortadoğu'da Modernleşme, İstanbul 1995, s.169
- 30 Cumhuriyet, 18,22 Haziran 1934
- 31 FARSH, Nasser Rahbar (1986), İran Meşrutiyet Devrimi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul s.13-15.

- 32 FARSH, age., s.16-17; Mazlum Uyar, İran'da Modernleşme ve Din Adamları, İstanbul 2008, s. 37-39
Farsh, age., s.21-22; Uyar, age., s. 37-40
- 33 FARSH, age., s.40-41
- 34 AĞAOĞLU, age., s.77-105; Chamber, age., s.209-212
- 35 HAUKE BRUNKHORST, CRITICAL THEORY OF LEGAL REVOLUTIONS: EVOLUTIONARY PERSPECTIVES, CRITICAL THEORY AND CONTEMPORARY SOCIETY, NEW YORK: BLOOMSBURY ACADEMIC, 2014,S. 370
- 36 BRUNKHORST, age., s. 288.
- 37 ŞİMŞİR, Bizim Diplomatlar, Bilgi yayınevi, Ankara 1996, s. 87.
- 38 Vakit 20 Ocak 1924 Gökhan Çetinsaya, "Millî Mücadeleden Cumhuriyete Türk-İran İlişkileri 1918-1925", Atatürk Araştırma merkezi Dergisi, XLVIII/48, 2000, s. 787. Şahruh Ahavi, İran'da Din ve Siyaset, Yöneliş Yayınları, 1990, İstanbul s. 70 – 71; Polat KARA, Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960), Selçuk Üniversitesi yayınlanmamış Doktora tezi, Konya 2010, s.54-55; Çetinsaya, Millî Mücadele, s. 789.
- 39 ÇETİNSAYA, Millî Mücadele,, s. 789 – 790. KARA, age., s.59. KARA, age., s.59.
- 40 Kara, age., s.58-59. Bu konuda baknz. Ervand Abrahamian, Modern İran Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2009 Cihangir Fehmi, "Atatürk Devrimlerinin Uluslararası Etkisi", XI. Türk Tarih Kongresi, AKDITYK TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 2464.
- 41 UYGUNER, Muzaffer "Memduh Şevket Esendal'ın Tahran Günlüğü'nden", Mülkiyeliler Birliği Dergisi, XX/190, Nisan 1996, s. 60-62; ŞİMŞİR, Bizim Diplomatlar, s. 87.
- 42 ESENDAL, Memduh Şevket (1999), Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar, Ankara: Bilgi Yayınevi, s. 54,61.
- 43 SARAY, Mehmet (1990), Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s.
- 44 FURON, Raymond (1943), İran, İstanbul: Hilmi Kitabevi, s. 175.
- 45 Hakimiyet-i Millîye, 15 Ekim 1925; Çetinsaya, Millî Mücadele, s. 791.
- 46 ŞİMŞİR, Diplomatlar, s. 88.
- 47 ERDAL, İbrahim (2012), "Atatürk Dönemi Türk-İran İlişkileri ve Sadabad Paktı" Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Sayı:34, Ankara

Kaynaklar

- ÖGEL, Bahaeddin (1982), *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara s.67-68.
- KARAL, Enver Ziya (1956), *Osmanlı Tarihi*, C:VII, Ankara s.320.
- KARAL, Enver Ziya "Atatürk ve Cumhuriyetin Duyurulması", *Türk Dili*, Sayı:278, Kasım 1974.
- MARDİN, Yusuf (1974), *Namık Kemal'in Londra Yılları*, İstanbul s.46
- BALTACIOĞLU, İsmail Hakkı (1973), *Atatürk, Yetiştirilmesi, Kişiliği, Devrimleri*, Erzurum s.45-46;
- MARDİN, Şerif (1964), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1905*, Ankara s.114.
- EROĞLU, Hamza (2005), *Atatürk ve Cumhuriyet*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara s. 25
- CEBESÖY, Ali Fuat (1967), *Sınıf Arkadaşım ATATÜRK*, İstanbul s.36.
- EGELİ, Münir Hayri (1954), *Atatürk'ün Bilinmeyen Hatıraları*, İstanbul s.34-35.
- EGELİ, Atatürk'ün ..., s.25
- BORAK, Sadi (1966), *Bilinmeyen Yönleriyle ATATÜRK*, İstanbul s.22; Afet İNAN, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Ankara 1968, s.75; Şükrü TEZER, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, Ankara 1972, s. 132.
- Cevdet DUSUNOĞLU, *Millî Mücadelede Erzurum*, Ankara 1944, s.24; İbrahim ERDAL, "Cumhuriyetin Oluşum Süreci ve Dönemin Türk Basınında Cumhuriyet Algısı", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl:7, Sayı:13, Şubat 2009, s.51
- KANSU, Mazhar Müfit (1966), *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Ankara s.30-31, 73-

1- Gazeteler

- Akşam**, 30 Teşrin-i Evvel 1923; 31 Teşrin-i Evvel 1923
- İkdam**, 30 Teşrin-i Evvel 1923;
- İleri**, 31 Teşrin-i Evvel 1923
- Tasvir-i Efkâr**, 31 Teşrin-i Evvel 1923
- Vakit**, 30 Teşrin-i Evvel 1923; 20 Ocak 1924
- Vatan**, 30 Teşrin-i Evvel 1923; 31 Teşrin-i Evvel 1923; 1 Teşrin-i Sani 1923
- Hakimiyet-i Milliye**, 15 Ekim 1925

2- Kitaplar, Makaleler ve Anılar

- Ahmet Ağaoğlu, *İran İnkılâbı*, Ankara 1941.
- Ali Fuat CEBESÖY, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1953.
- Ali Fuat CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım ATATÜRK*, İstanbul 1967, s.36.
- Asım US, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım*, İstanbul 1946. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C:III, 1918-1937, Ankara 1961.

- Bahaeddin ÖGEL, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ankara 1982.
- Bilal N. ŞİMŞİR, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, C:I, Ankara 1973.
- Cevdet DUSUNOĞLU, **Millî Mücadelede Erzurum**, Ankara 1944.
- Cihangir Fehmi, "Atatürk Devrimlerinin Uluslararası Etkisi", *XI. Türk Tarih Kongresi*, AKDYYK TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 2464.
- Enver Ziya KARAL, "Atatürk ve Cumhuriyetin Duyurulması", **Türk Dili**, Sayı:278, Kasım 1974. Enver Ziya KARAL, **Osmanlı Tarihi**, C:VII, Ankara 1956.
- Ervand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2009.
- Falih Rifkî ATAY, Çankaya, İstanbul 1969.
- Gökhan Çetinsaya, "Millî Mücadeleden Cumhuriyete Türk-İran İlişkileri 1918-1925", **Atatürk Araştırma merkezi Dergisi**, XLVIII/48, 2000, s. 787.
- Hamza EROĞLU, **Atatürk ve Cumhuriyet**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2005.
- Hasan Rıza SOYAK, **Atatürk'ten Hatıralar**, C: I, İstanbul 1973.
- HAUKE BRUNKHORST, **CRITICAL THEORY OF LEGAL REVOLUTIONS: EVOLUTIONARY PERSPECTIVES**, CRITICAL THEORY AND CONTEMPORARY SOCIETY, NEW YORK: BLOOMSBURY ACADEMIC, 2014.
- İbrahim ERDAL, "Cumhuriyetin Oluşum Süreci ve Dönemin Türk Basınında Cumhuriyet Algısı", **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl:7, Sayı:13, Şubat 2009, s.51
- İbrahim ERDAL, "Atatürk Dönemi Türk-İran İlişkileri ve Sadabad Paktı" **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Sayı:34, Ankara 2012
- İsmail Hakkı BALTACIOĞLU, **Atatürk, Yetişmesi, Kişiliği, Devrimleri**, Erzurum 1973. İsmet İNÖNÜ, **Hatıralar**, II. Kitap, Ankara 1987.
- Mazhar Müfit KANSU, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, Ankara 1966.
- Mazlum Uyar, **İran'da Modernleşme ve Din Adamları**, İstanbul 2008.
- Mehmet Saray, **Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü**, Türk Kültürünü Araş. Enst. Yay., Ankara 1990.
- Memduh Şevket Esendal, **Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999.
- Mustafa Kemal ATATÜRK, **Nutuk**, C: I, İstanbul 1961.
- Muzaffer Uyguner, "Memduh Şevket Esendal'ın Tahran Günlüğü'nden", **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, XX/190, Nisan 1996, s. 60-62; Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s. 87.
- Münir Hayri EGELİ, **Atatürk'ün Bilinmeyen Hatıraları**, İstanbul 1954.
- Nasser Rahbar Farsh, **İran Meşrutiyet Devrimi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986.
- Naşit H. ULUĞ, **Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı**, İstanbul 1973.

Polat KARA, Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960), Selçuk Üni. yayımlanmamış Doktora tezi, Konya 2010.

Raymond Furon, İran, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1943.

Sadi BORAK, **Bilinmeyen Yönleriyle ATATÜRK**, İstanbul 1966.

Samet AĞAOĞLU, **Kuvay-ı Millîye Ruhu, I. Millet Meclisi**, İstanbul 1964.

Şahrüh Ahavi, İran'da Din ve Siyaset, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1990.

Şerif MARDİN, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1905**, Ankara 1964.

Şevket Süreyya AYDEMİR, **Tek Adam, Mustafa Kemal (1922-1938)**, İstanbul 1965.

Şükrü TEZER, **Atatürk'ün Hatıra Defteri**, Ankara 1972.

Tarık Zafer TUNAYA, **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük**, İstanbul 1964. Tevfik BIYIKLIOĞLU, **Atatürk Anadolu'da (1919-1921)**, C: I, Ankara 1959.

Uluğ İGDEMİR, **Sivas Kongresi Tutanakları**, Ankara 1969.

Utkan KOCATÜRK, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, 1918-1938**, Ankara 1983. William R. Polk-Richard L. Chambers, **Ortadoğu'da Modernleşme**, İstanbul 1995.

Yusuf MARDİN, **Namık Kemal'in Londra Yılları**, İstanbul 1974.

Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, Bilgi yayınevi, Ankara 1996.